

लोकमान्य टिळकांच्या चतुःसूत्रीचा आर्थिक दृष्टिकोन

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे - ४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी

मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाळ गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला. 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होत। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटिश सरकारपासून

स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलाकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला. भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले. विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत

होते. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय विकासाकरिता आणि स्वतंत्र भारताकरिता चतुःसूत्रीचा प्रयोग लोकांसमोर मंडला. टिळकांच्या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' ही चार तत्वांचा समावेश करण्यात आला. स्वदेशी आणि स्वराज यावर विस्तृत लेखन केसरी आणि मराठामध्ये केल्याचे दिसून येते. तसेच टिळकांनी ही चतुःसूत्री घेऊन लोकांमध्ये गेल्याने , त्यांचा हा प्रयोग खूप यशस्वी झाला. टिळकांचे ही चतुःसूत्री म्हणजे फक्त राजकीय व्यव्हरचना नसून त्याला आर्थिक पार्श्वभूमी असल्याचे दिसून येते. त्यांनी आपल्या चतुःसूत्रीद्वारा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मूळ प्रश्नांना उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीयांची स्थिती बेताची होती. त्यामुळे टिळकांनी दिलेल्या चतुःसूत्रीचा दुहेरी फायदा झाला. भारताला स्वतंत्र मिळविण्यासाठी लोक जागृती चतुःसूत्रीने केली व तसेच त्याचा उपयोग भारतीयांच्या आर्थिक अडचणी सोडविण्यातही झाला. लोकमान्य टिळकांचे चतुःसूत्रीचा गाभा किंवा विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळकांच्या चतुःसूत्रीचा आर्थिक दृष्टिकोन :

लोकमान्य टिळकांची 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' ही चार तत्त्वे स्वदेशी विचारसरणीने सुरू झाली. या चार पटींनी स्वातंत्र्यलढ्याचा भक्कम पाया रचला होता. मोठ्या संख्येने लोकांचा या तत्त्वांशी भावनिक संबंध होता. चतुर्विध तत्त्वांचा अभ्यास राजकीय दृष्टिकोनातून केला जात असला, तरी

त्याचा आर्थिक विकासाशीही खोल संबंध होता. लोकमान्य टिळकांनी दिलेली चार पट तत्त्वे येथे आर्थिक समर्पकतेसह दिली आहेत.

2.1 स्वराज: आर्थिक स्वालंबनासह स्वराज्य

लोकमान्य टिळक हे जन्मजात सेनानी आणि महान देशभक्त होते. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच' ही त्यांनी मांडलेली प्रसिद्ध घोषणा राष्ट्रीय चळवळीची घोषणा बनली. तो कृतीशील माणूस होता. त्यांच्या राजकीय कृती भक्कम विचारांवर आधारित होत्या. स्वराज्य म्हणजे लोकांचे सरकार. प्रथम गावात, नंतर प्रत्येक जिल्ह्यात प्रांत आणि शेवटी राष्ट्रीय स्तरावर एकता साधण्यात यशस्वी झालो तरच आम्हाला आमचे राजकीय अधिकार मिळू शकतील, असे निरीक्षण त्यांनी नोंदवले. 'भारतीय 84 राष्ट्रवादाचे शिल्पकार' असे त्यांचे यथायोग्य वर्णन केले जाते. टिळकांना स्वराज्याचा संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवायचा होता. मे 1915 मध्ये त्यांनी बेळगाव येथे भाषण दिले ज्यामध्ये त्यांनी सांगितले की स्वराज्य हा जनतेचा नैसर्गिक अधिकार आहे आणि तो जिंकण्यासाठी होमरूल लीगची स्थापना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. स्वराज्याची गरज जनतेवर बिंबवण्यासाठी त्यांनी महाराष्ट्राच्या विविध भागांना भेटी दिल्या. जनमानसात जागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी आपल्या आयुष्यात मोठा त्याग केला. त्यांनी थेट जनतेला आवाहन केले. त्यामुळे त्यांनी लोकांच्या हृदयात स्थान मिळवले.

टिळकांनी स्वराज्य संकल्पनेचा जोरदार पुरस्कार केला आणि त्यांना असे वाटले की स्वराज्य मिळाले तरच देशाची भरभराट होईल. करप्रणाली, धोरणे आणि इतर बाजारपेठेसारखे आर्थिक निर्णय स्वराज्य प्राप्त झाले तरच विकसित होऊ शकतात. त्यांचा असा विश्वास होता की ब्रिटीश सरकार आपल्या फायद्यासाठी काम करत आहे आणि भारतीय बाजारपेठेतून मिळणारा नफा ब्रिटिशांनी आपल्या देशात नेला आहे. भारताला स्वराज्य मिळाले तरच जनता स्वावलंबी होईल. टिळकांचे राजकीय तत्वज्ञान भारतीय परंपरेत रुजले होते पण ते सर्व पाश्चिमात्य नाकारले नाही. त्यांना प्राचीन भारतीय अध्यात्मिक आणि तात्विक कार्यांनी प्रेरणा मिळाली. अशा प्रकारे, त्यांनी त्यांच्या स्वराज्याच्या कल्पनेला आध्यात्मिक अर्थ दिला. त्यांच्या दृष्टीने स्वराज ही राजकीय किंवा आर्थिक संकल्पना जास्त होती. स्वराज ही कायदा आणि सुव्यवस्था यंत्रणा होती. जीवनाच्या गरजा किंवा सुखसोयीच्या जीवनावश्यक वस्तू पुरवणाऱ्या आर्थिक व्यवस्थेपेक्षाही ते अधिक होते. त्यांच्या मते स्वराज ही पूर्ण स्वराज्य-राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक होती. अशाप्रकारे स्वराज्य हे केवळ गृहराज्यापेक्षा अधिक काहीतरी होते. गृहराज्याने ब्रिटिशांशी संबंध तोडल्याशिवाय स्वराज्याची राजकीय व्यवस्था सूचित केली. यापलीकडे, स्वराज यांनी व्यक्तींचे प्रबुद्ध आत्म-नियंत्रण देखील सूचित केले जे त्यांच्या कर्तव्याच्या अलिप्त कामगिरीसाठी प्रेरणा देतात.

२.२ 'स्वदेशी': राष्ट्रीय वस्तूंचा वापर :

लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी'मध्ये स्वदेशी, बहिष्कार या विषयावर संपादकीय लिहून जनतेला आंदोलनात सहभागी होण्याचे आवाहन केले. टिळकांनी 'गोखले' सारख्या उदारमतवादी नेत्यांनाही आमंत्रित केले. त्यांच्यासोबत टिळकांनी पंढरपूरला 'स्वदेशी' मालाच्या संदर्भात बैठक घेतली जिथे देवाचे भक्त पांडुरंगाचे मोठे सभासद जमले. त्यांनी अनेक उद्योगपती आणि व्यावसायिकांना आमंत्रित केले आणि स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स सुरू केले. याला समाजातील सर्व स्तरातून मोठा प्रतिसाद मिळाला.

लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेल्या 'स्वदेशी' चळवळीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना देणाऱ्या देशी वस्तूंचा समावेश होता. परदेशी वस्तूंचा वापर केला नाही तर मागणी कमी होऊन या वस्तूंच्या बाजारपेठेवरही परिणाम होईल, असे त्यांना वाटत होते. त्यानंतर भारतीय मालाला रेडीमेड बाजारपेठ उपलब्ध होईल जी आर्थिक स्थिती वाढवून आर्थिक संकट सोडवण्यास मदत करेल. स्वदेशी हा बहिष्काराचा सकारात्मक भाग होता जो केवळ नकारात्मक शस्त्र होता. स्वदेशी चळवळीने लोकांना स्वदेशी उत्पादने कच्ची आणि महाग असली तरीही वापरण्याचा आग्रह केला. सुशिक्षित भारतीयांनी नोकरशाहीच्या नोकऱ्यांसाठी दबाव टाकण्याऐवजी उत्पादन क्षेत्रात प्रवेश करावा, असे आवाहनही त्यांनी केले.

स्वदेशी चळवळीमध्ये भारतीयांना उद्योग आणि वाणिज्य या कलांचे प्रशिक्षण देण्याची योजना देखील समाविष्ट आहे. साहजिकच बहिष्काराच्या यशावर 'स्वदेशी' चळवळीचे यश अवलंबून होते. परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्याचा निर्धार जेवढा लोकांनी केला, तेवढी 'स्वदेशी' वस्तूंची मागणी वाढेल. 'स्वदेशी' हा भारतीय उद्योग, व्यापार आणि कलाकुसरीच्या उभारणीसाठी आणि त्याला त्याच्या जीर्ण अवस्थेतून सोडवण्यासाठी एक सकारात्मक कार्यक्रम होता. शिवाय, देशाच्या वर्चस्वात साम्राज्यवादी हितसंबंधांना पंगु करण्यासाठी हे एक शक्तिशाली राजकीय शस्त्र देखील होते. 1905 मध्ये काँग्रेसच्या बनारस अधिवेशनात स्वदेशी वस्तूंचे प्रदर्शन भरवण्यात आले.

2.3 विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार: आर्थिक विकासाचा मार्ग

या कार्यक्रमांतर्गत विदेशी कपड्यांची आगपाखड करण्यात आली. या कृतीमुळे तरुणांमध्ये उत्साहाची लाट निर्माण झाली. त्यांना जाणीव झाली की यामुळे भारतातील ब्रिटीश राजवटीचा पाया नष्ट करण्याच्या प्रक्रियेची सुरुवात झाली. सर्वसामान्यांना विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्यास सांगितले होते. ब्रिटीश वस्तूंवरील बहिष्काराला प्रोत्साहन देताना लोकमान्य टिळकांनी स्वदेशी चळवळीला महत्त्व दिले. त्यांनी अनेक व्यावसायिकांना कापड विणण्यासाठी गिरण्या आणि साबण आणि आगपेटी बनवण्याचे कारखाने सुरू करण्यास प्रवृत्त केले.

लोकमान्य टिळकांनी बहिष्कारात पाहिले - एक अतिशय शक्तिशाली अहिंसक शस्त्र जे जनतेद्वारे प्रभावीपणे चालवले जाऊ शकते. या शस्त्राने ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेवर जोर दिला कारण भारत त्याच्या उत्पादित वस्तूंसाठी खूप मोठी बाजारपेठ आहे. बहिष्काराची रणनीती इतकी प्रभावी होती की परदेशी वस्तूंची विक्री सुमारे 80% कमी झाली आणि मॅचेस्टरमधील कापड गिरण्या देखील बंद करण्यास भाग पाडले गेले. यामुळे स्थानिक उद्योगालाही चालना मिळाली आणि चळवळीच्या उत्साहामुळे शेअर्सची ओव्हरसबस्क्रिप्शन झाली. नवीन सूत आणि विणकाम गिरण्या सुरू झाल्या आणि ब्रिटिश अर्थव्यवस्था संकटाच्या काठावर आली. स्वदेशी चळवळीचे परिणाम जाणून टिळकांनी स्वदेशी दुकाने, बँका, बाजारपेठांची योजना आखली आणि स्वदेशी उद्योगाला चालना दिली. बाजारपेठेत त्यांच्या विक्रीला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी विविध स्वदेशी वस्तूंचे प्रदर्शनही भरवले. आर्थिक शोषण हा ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा मुख्य हेतू होता. त्यांची बेपर्वा धोरणे भारतीय उद्योग, हस्तकला, व्यापार आणि वाणिज्य यांच्या संपूर्ण विनाशास कारणीभूत होती. भारतीय अर्थव्यवस्थेला परकीय वस्तूंच्या देशात मुक्त प्रवाहाची परवानगी असलेल्या असमान प्रतिस्पर्ध्याचा सामना करावा लागला.

लोकमान्य टिळकांचा असा विश्वास होता की, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांकडून आपल्या उद्योगाचे रक्षण करण्याची अपेक्षा करणे निरर्थक आहे. स्वबळ हाच उपाय होता. 'बहिष्कार' आणि 'स्वदेशी' ही या स्वबळाची साधने होती. बहिष्कार म्हणजे परदेशी वस्तू न वापरण्याचा भारतीयांचा ठाम निर्धार. याशिवाय, देशाचा

कारभार चालवण्यासाठी परदेशी नोकरशाहीला मदत न करण्याचा निर्धारही याचा अर्थ होता. अर्थात, ते एक नकारात्मक साधन होते. असे असले तरी, भारतीय राष्ट्रवादाला तीन प्रकारे मदत करणे अपेक्षित होते. सर्वप्रथम, ते साम्राज्यवाद्यांच्या प्राथमिक हेतूंपैकी एकावर आघात करेल, म्हणजे. शोषण दुसरे म्हणजे, देशाच्या भल्यासाठी त्यांच्या तात्कालिक हिताचा त्याग करण्याचा निश्चय भारतीय लोकांमध्ये निर्माण होईल. यामुळे त्यांच्यामध्ये राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागेल आणि तिसरे म्हणजे भारतीय उद्योगांना मदत होईल. व्यापार आणि हस्तकला भारतीय जीवन आणि अर्थव्यवस्थेत त्यांचे स्थान पुन्हा मिळवण्यासाठी आणि राष्ट्रवादाच्या उत्तेजक प्रभावाखाली वेगाने विकसित होण्यासाठी.

2.4 राष्ट्रीय शिक्षण: राष्ट्रीय विकासाचा मार्ग

1905 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या बनारस अधिवेशनाच्या ठिकाणी राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ आणि बनारस हिंदू विद्यापीठ स्थापन करण्याची कल्पना उदयास आली. पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी हिंदू विद्यापीठाची स्थापना करण्याची संकल्पना मांडली आणि या निर्णयाला लोकमान्य टिळकांनी पाठिंबा दिला. यावेळी 'नागरी प्रचारिणी सभे'ने सभेचे आयोजन केले होते आणि त्यास टिळकांनी संबोधित केले होते. आपल्या भाषणात त्यांनी संपूर्ण भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी देवनागरी लिपी स्वीकारण्याची विनंती केली. त्यांनी सुचवले की देवनागरी लिपीत प्राथमिक शाळांसाठी मजकूर 85 पुस्तके छापून सुरुवात केली जाऊ शकते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीला लवकरच गती आणि

लोकप्रियता मिळाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा संदेश जनमानसात पोहोचवला. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीत महाराष्ट्राचे अग्रेसर स्थान बनले.

लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या महत्त्वावर जोर दिला ज्यामध्ये नियमित अभ्यासक्रमासोबत कृषी आणि कुशल कारागिरांवर आधारित शिक्षणाचा समावेश केला गेला पाहिजे. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने शेतीवर आधारित शिक्षणामुळे शेतकऱ्यांना सधन शेती करण्यास आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास मदत होईल, असे त्यांना वाटत होते. कुशल कारागिरांना त्यांच्या स्वतःच्या क्षेत्रातही शिक्षण दिले पाहिजे जेणेकरून ते दर्जेदार वस्तूंचे उत्पादन करू शकतील ज्यामुळे त्यांना परदेशी बाजारपेठेशी स्पर्धा करण्यास मदत होईल. साहजिकच या शिक्षणपद्धतीवर राष्ट्रवादी नाराज होते. लोकांमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या धर्म, संस्कृती आणि वारशाबद्दल आदर आणि आत्मीयतेची भावना निर्माण व्हावी यासाठी हे शिक्षण हवे होते. म्हणून त्यांनी शिक्षणाची एक वेगळी योजना आखली ज्याला ते 'राष्ट्रीय शिक्षण' म्हणतात.

या योजनेचा उद्देश लोकांच्या मनातील निराशा आणि संशय दूर करणे आणि त्यांच्या मनात स्वाभिमान जागृत करणे हा होता. त्यांच्या भूतकाळातील महानतेचे चित्र त्यांच्यासमोर मांडून हे साध्य करायचे होते. त्यांच्या स्वतःच्या भूतकाळातील कामगिरीचे आणि वैभवाचे चित्रण करून लोकांना त्यांच्या सध्याच्या पराभूत मानसिकतेतून बाहेर काढता येईल असे वाटले. भारताच्या गौरवशाली नशिबाच्या आकारात त्यांच्याकडून अपेक्षित असलेल्या महान भूमिकेसाठी ते योग्य ठरतील अशी अपेक्षा होती. राष्ट्रीय शिक्षण योजनेंतर्गत,

शाळा आणि महाविद्यालये केवळ भारतीयांनीच व्यवस्थापित आणि चालवायची होती. केवळ धर्मनिरपेक्ष शिक्षण पुरेसे नव्हते कारण त्यातून एकतर्फी व्यक्तिमत्त्व विकसित होते.

मानवी व्यक्तिमत्त्वावर धर्माचा वंदनीय प्रभाव असतो. त्यातून नैतिकता आणि धैर्य निर्माण होते. पण त्याच वेळी लौकिक आणि व्यावहारिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यासारखे नव्हते. सध्याच्या जगात तरुणांना त्यांच्या जबाबदाऱ्यांसाठी तयार करण्यासाठी हे आवश्यक होते. परदेशी भाषेच्या अभ्यासाच्या भाराने तरुण मुलांची जवळजवळ संपूर्ण ऊर्जा खर्च केली. नव्या योजनेतर्गत ते कमी करण्यात येणार होते. नवीन अभ्यासक्रमात तांत्रिक आणि औद्योगिक शिक्षणाचाही समावेश करण्यात आला होता

3. निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांच्या स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चार तत्त्वांनी स्वातंत्र्यलढ्याचा पाया रचला होता. ब्रिटीश भारताच्या काळात या चार तत्त्वांचा खोल अर्थ आणि प्रभाव होता. स्वातंत्र्य चळवळीसाठी चौपदरी तत्त्व सुरू केले असले तरी त्याचा आर्थिक विकासाशी खोलवर संबंध होता. टिळकांनी ब्रिटिश सरकारच्या भारतीय हिताचे समर्थन करण्याच्या धोरणाला विरोध केला. ब्रिटीश भारतात चतुर्विध तत्त्वांनी मोठी आयात केली होती. आजच्या अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत, लोकमान्य टिळकांच्या चार पट तत्त्वांच्या संकल्पनेला खूप महत्त्व आहे. 'आत्मनिर्भर' भारत 'स्वदेशी' संकल्पनेशी संबंधित

असू शकतो आणि नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 लोकमान्य टिळकांच्या 'राष्ट्रीय शिक्षणा'शी संबंधित असू शकते.

टिळकांच्या चतुःसूत्रीचे प्रमुख मुद्दे आणि त्याचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन

- **स्वदेशी (आत्मनिर्भरता):** परदेशी आयातीवरील अवलंबित्व कमी करून भारतीय बनावटीच्या वस्तू आणि सेवांचा प्रचार करावे असे टिळकांनी सुचविले. सरकारी नोकऱ्यांवरील अवलंबित्व कमी करून स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन द्यावे . स्वावलंबन आणि स्वदेशी विकासाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.
- **स्वराज्य (स्वराज्य):** ब्रिटिश राजवटीपासून राजकीय आणि आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी अनेक लेखांतून मांडणी केली.
- **बहिष्कार:** परदेशी अवलंबित्व कमी करून भारतीय उद्योगांना आणि उद्योजकतेला चालना देण्यात यावे असे मत टिळकांचे होते. त्यासाठी आत्मनिर्भरता वाढवणे आणि आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य मिळवणे हे आवश्यक असल्याचे मत त्यांनी मांडले.
- **राष्ट्रीय शिक्षण:** टिळकांचे मत होते की शिक्षणाने राष्ट्रवाद आणि देशभक्ती वाढवली पाहिजे. स्वयंरोजगाराच्या संधींना चालना देण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षणावर भर द्या. त्यांनी भारतीय संस्कृती, इतिहास आणि

परंपरा शिकवण्याच्या महत्त्वावर भर दिला. शिक्षण आणि विकासाने
आर्थिक सक्षमीकरणावर भर दिला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: <http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84>

[http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12\(5\)/4.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf)

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

<https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf>

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict', Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov.

2004. (Available on

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413

Available on

<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>